

Appelscha

door de
eeuwen
heen

Rinze Lenstra

NOORDBOEK

Inhoud

	Voorwoord	7
	Inleiding	8
1	De inwoners	10
2	De eerste bewoners (tot 800 v.Chr.)	13
3	Continuïteit in bewoning? (800 v.Chr.-1000)	15
4	De veertien zoolsteden (1000-1650)	17
5	Van een Drents naar een Fries dorp (1000-1500)	19
6	Hunebed, burcht en klooster: mythen?	22
7	Verschuiving in het bezit (1650-1750)	24
8	De graanmaaldery	26
9	Het veengebied	31
10	De verveners	35
11	De veenarbeiders	40
12	Onrust in het veengebied	43
13	Van armenzorg naar sociale zekerheid	49
14	Ziekte en gezondheidszorg	54
15	De schapenhouderij	58
16	Akkerbouw en veeteelt (vanaf 1750)	61
17	Van woeste grond naar bosgebied	66
18	Het kerkelijk leven	70
19	Openbaar en christelijk onderwijs	80
20	Wegverbindingen, vaart en tramlijn	87
21	Recreatie en toerisme	98
22	Toneel, zang, muziek en sport	107
23	Het vrije socialisme	119
24	De oorlogsjaren (1940-1945)	127
25	Industrialisatie	137
26	De Oude Willem, Beatrixoord en Aekinga	142
27	Veranderingen in de beroepsbevolking	153
	Besluit	156
	Woord van dank	157
	Noten	160
	Literatuur	168
	Personenregister	171
	Beeldverantwoording	175
	Colofon	176

Klapbrug over de Eerste Wijk, omstreeks 1943.
De brug is in 1974 vervangen door een dam.

Voorwoord

A. Algra schreef halverwege de vorige eeuw vele artikelen over Friese dorpen. Aanvankelijk afzonderlijk afgedrukt in het *Friesch Dagblad*, werden die daarna, gebundeld in zes delen, uitgegeven onder de titel *De Historie gaat door het eigen dorp*. In het derde deel wordt in zestien bladzijden een beknopte algemene dorpsgeschiedenis van Appelscha beschreven.

Toenmalig burgemeester van Ooststellingwerf T.H. Oosterwijk ging in zijn in 1977 uitgegeven *Notities uit de geschiedenis van de Ooststellingwerfse dorpen* al meer uitgebreid in op de algemene geschiedenis van ons dorp.

Maar voor de beschrijving van diverse, op zichzelf staande onderdelen van de geschiedenis van Appelscha waren wij tot op heden toch vooral aangewezen op deelstudies in verschillende boeken en tijdschriftartikelen. Zo werd in 1977 in een dubbelnummer van *It Beaken* (Tydskrift fan de Fryske Akademy) gepubliceerd: 'Appelsche. Bijdrage tot de Geschiedenis van een oude Stellingwerfse Boerengemeenschap', van de hand van Gerke P. Mulder. In deze bijdrage gaat het in het bijzonder om de ontwikkeling van de nederzetting Appelscha.

In 1981 verscheen van dezelfde schrijver *De voor-geschiedenis van de Verveningen in Appelsche door de Gezamentlijke Compagnons der Opsterlandsche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaarten*, waarin, zoals de titel al aangeeft, toch vooral het onderwerp vervening centraal staat.

Voor wat de tijdschriftartikelen betreft, gaat het in het bijzonder over die welke in de loop van de jaren zijn gepubliceerd in *De Zoolstede*,

de periodiek van de Historische Vereniging Appelscha en Omstreken.

Voor ons ligt nu het resultaat van een in alle opzichten vernieuwende studie van de hand van Rinze Lenstra. Lenstra studeerde sociaaleconomische geschiedenis en was werkzaam in het middelbaar beroepsonderwijs in Emmen. De kerk- en onderwijsgeschiedenis van Appelscha heeft zijn bijzondere belangstelling; in *De Zoolstede*, waarvan hij mederedacteur is, publiceerde hij daarover verschillende artikelen. Ten behoeve van dit boek maakte hij gebruik van publicaties in diezelfde periodiek, maar bovenal deed hij veel onderzoek in de archieven van de gemeente Ooststellingwerf in Oosterwolde.

Na het lezen van het manuscript van deze studie – *Appelscha door de eeuwen heen* – kwam bij mij direct de volgende gedachte op: Appelscha beschikt nu en voor het eerst over een volwaardige beschrijving van zijn geschiedenis. Toen mij werd verzocht het boek van een voorwoord te voorzien, heb ik graag aan dat verzoek voldaan.

Algra schreef in een 'Ten geleide' in het eerste deel van zijn *De Historie gaat door het eigen dorp*: 'Thuis en op school moet de historie van eigen dorp en omgeving besproken worden ...' Ik spreek de wens uit dat dit boek daartoe aanleiding mag geven en een plaats krijgt in elk huis en elke schoolbibliotheek in Appelscha.

Ik wens u als lezer veel leesplezier.

Sierd de Boer,
voorzitter van de Historische Vereniging
Appelscha en Omstreken

Inleiding

Tot omstreeks halverwege de twintigste eeuw werd de ontwikkeling van het dorp Appelscha vooral bepaald door de mogelijkheden die de grond bood om een bestaan op te bouwen. Het gebied bestond oorspronkelijk uit woeste gronden: zandgebieden, heidevelden en hoogveen. De woeste gronden werden grotendeels ontgonnen en geschikt gemaakt voor akkerbouw, veeteelt en bosbouw. Heidevelden boden een graasgebied voor schapen, de heideplaggen werden gebruikt voor de bemesting van het landbouwareaal. Het aanwezige hoogveen, tot dan voor eigen gebruik, werd in de negentiende eeuw op grote schaal afgegraven.

De basis voor de huidige plaats Appelscha is waarschijnlijk omstreeks de overgang van het eerste naar het tweede millennium gelegd. Rond deze tijd vestigde zich een boerenbevolking op het zandgebied van Hoog-Appelscha, met als centrum de huidige Boerestreek. Door het landbouwareaal te vergroten, breidde het dorp zich in westelijke richting uit met de buurtschappen Aekinga, Terwisscha en De Bult. De grootschalige exploitatie van het veen bracht een uitbreiding naar het noordoosten; naast het 'oude' dorp: Oud-Appelscha, vormde zich een 'nieuwe' plaats: Nieuw-Appelscha. Het nieuwe gebied bestond uit de buurtschappen Appelscha-Beneden, Appelscha-Boven en Appelscha-Derde Wijk. Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd besloten Appelscha-Derde Wijk de naam Ravenswoud te geven; het duurde daarna tot 1952 voor het officieel zo ging heten en een zelfstandig dorp werd.

Naarmate de twintigste eeuw vorderde, verdween het veen en werd de betekenis van de

landbouw voor het dorp kleiner. Voor hun bestaan werden de inwoners minder afhankelijk van hetgeen de grond leverde. Het toerisme ging een belangrijke plaats innemen. Werk werd steeds meer gevonden binnen middenstandsbedrijven, de industrie en de dienstverlening. In de tweede helft van de twintigste eeuw veranderde Appelscha van een plaats van arbeiders en boeren in een dorp van burgers, die een groot scala aan beroepen uitoefenden.

De naam Appel(scha) treffen we voor de eerste maal aan in bronnen uit 1247. Toch zullen we voor het beschrijven van de periode daarvoor, wanneer gesproken wordt over het gebied dat later Appelscha vormt, de naam Appelscha gebruiken. Hetzelfde geldt voor de naam Boerestreek, die ook later in zwang kwam.

Appelscha maakte deel uit van Stellingwerf, een naam die voor het eerst in 1309 werd gebruikt. Dit gebied werd in 1517 opgesplitst in twee grietenijen, Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde. Het dorp lag in de grietenij Stellingwerf-Oosteinde, het werd bestuurd door het grietenijbestuur met aan het hoofd de grietman. De invoering van de gemeentewet in 1851 bracht een aantal naamsveranderingen. De grietenij Stellingwerf-Oosteinde ging over in de gemeente Ooststellingwerf. Het gemeentebestuur werd gevormd door de gemeenteraad, burgemeester en wethouders.

Geschiedschrijving begint met het maken van keuzes. Welke gebeurtenissen of ontwikkelingen beschrijven? Er uitgebreid of summier aandacht aan besteden? Hoe het een en ander weergeven,

een doorlopend verhaal vertellen of bepaalde aspecten belichten?

Er is voor gekozen om in een aantal beknopt gehouden hoofdstukjes, het ene korter, het andere langer, aandacht te geven aan zaken die voor de ontwikkeling van de plaats van belang zijn geweest en invloed hebben gehad op het leven van de inwoners. De keus is zodanig gemaakt dat het geheel, hoewel geen aaneensluitend verhaal, een overzicht geeft van Appelscha's verleden.

De inhoud van het boek is voornamelijk gebaseerd op bestaande literatuur. De geraadpleegde boeken

en tijdschriftartikelen worden weergegeven in een literatuuroverzicht. Tevens is gebruikgemaakt van archiefstukken uit het gemeentearchief van Ooststellingwerf (Oosterwolde) en uit de archieven van Tresoar (Leeuwarden), de Vereniging Beatrixoord (Haren) en de Historische Vereniging Appelscha en Omstreken. In noten wordt verwezen naar de herkomst van de weergegeven informatie. Het gemeentearchief is opgebouwd uit een aantal delen. Van de stukken die betrekking hebben op de periode 1816-1930 wordt alleen het inventarisnummer vermeld. Betreft het de periode na 1930 dan wordt dit aangegeven.

De inwoners

Al ver voor het begin van onze jaartelling was Appelscha bewoond. Het aantal mensen dat hier leefde, zal gering zijn geweest en van continue bewoning was waarschijnlijk nog geen sprake. De komst van boeren vanuit de oostelijker gelegen zanddorpen, die omstreeks het jaar 1000 op zoek gingen naar nieuwe landbouwgronden, bracht daarin verandering. Ze legden de basis voor het esdorp Hoog-Appelscha.

Het aantal bewoners bleef laag. Groei hing af van de omvang van de voedselproductie en was alleen mogelijk door uitbreiding van het landbouwareaal. Voor het begin van de vijftiende eeuw wordt de bevolkingsomvang op omstreeks 100 inwoners geschat. Zo'n kleine tweeënhalve eeuw later was ze gestegen tot ongeveer 150 inwoners.¹ Dit aantal zou in de volgende jaren weinig veranderen; aan het begin van de negentiende eeuw had Appelscha nog vrijwel dezelfde bevolkingsomvang.

De exploitatie van het veengebied bracht grote verandering. De aanleg van de Opsterlandse Compagnonsvaart en de hierdoor mogelijk gemaakte afgraving van het veengebied boden werkgelegenheid. Talrijke, voornamelijk uit de veenstreken van Zuidoost-Friesland afkomstige verveners en veenarbeiders, trokken naar dit gebied.² In 1860 bleek van de gezinshoofden en hun echtgenoten bijna 90 procent buiten het dorp geboren te zijn.

Met het toenemen van de bedrijvigheid in het

veen nam het aantal inwoners van Appelscha snel toe. Het dorp onderging een ingrijpende verandering. De voornamelijk boerenbevolking kreeg, hoewel op enige afstand, gezelschap van ondernemers (verveners) en veenarbeiders. Naast de boerengemeenschap vormde zich een veenkolonie. Het volgende overzicht geeft een indruk van het tempo waarin de bevolking van het dorp toenam.³

Jaar	Aantal inwoners
1815	150
1839	749
1849	1283
1855	1675
1865	2184
1880	2450

In 1839, twaalf jaar nadat de eerste veenpercelen waren verkocht om afgegraven te worden, was het aantal inwoners het vijfvoudige van wat het tijdens de voorgaande eeuwen was geweest. De volgende kwarteeuw kwamen er jaarlijks gemiddeld ruim vijftig dorpsbewoners bij. Vanaf omstreeks 1865 zwakte de groei behoorlijk af, met tot 1880 een toename van slechts iets minder dan twintig personen per jaar. In het laatstgenoemde jaar werd voorlopig het hoogste inwonertal bereikt. Dit viel samen met het begin van de teruglopende werkzaamheden in het veen en afname van het aantal veenarbeiders.

De economische vooruitzichten in het veen waren niet gunstig. Ditzelfde gold voor het akker-

bouw- en veeteeltbedrijf. Vanaf eind jaren 1870 verslechterde de concurrentiepositie van de Friese boeren en werden ze getroffen door een langdurige agrarische crisis die tot bijna het eind van de eeuw aanhield.⁴ Ook binnen het boerenbedrijf verminderde de werkgelegenheid en vond uitstoting van landarbeiders plaats.

Voor veen- en landarbeiders brak een moeilijke tijd aan. Velen zochten elders werk en vertrokken, vooral naar de veengebieden in Zuidoost-Drenthe. Er volgde een periode waarin de bevolking fors terugliep. Tussen 1880 en 1900 daalde het aantal gezinshoofden met ongeveer 10 procent; het aantal inwoners was in 1905 teruggelopen tot 2.220.⁵

Vanaf omstreeks 1905 nam het inwonertal weer toe. Hoewel het met de veenarbeid vrijwel was gedaan, kenmerkte de eerste helft van de twintigste eeuw zich door een gestage groei van de bevolking. Een toename die werd getemperd door de vele mensen die Appelscha verlieten en elders werk zochten. Dit waren in de periode van 1920 tot en met 1940 gemiddeld ongeveer 140 inwoners per jaar, 4 tot 5 procent van bevolking. De meesten bleven in de omgeving; een vijfde bleef in Friesland, bijna een derde vertrok naar Drenthe. Van de verder weg gelegen provincies was vooral Noord-Holland in trek; daarheen vertrokken bijna evenveel migranten als naar Groningen, bijna een tiende deel.⁶

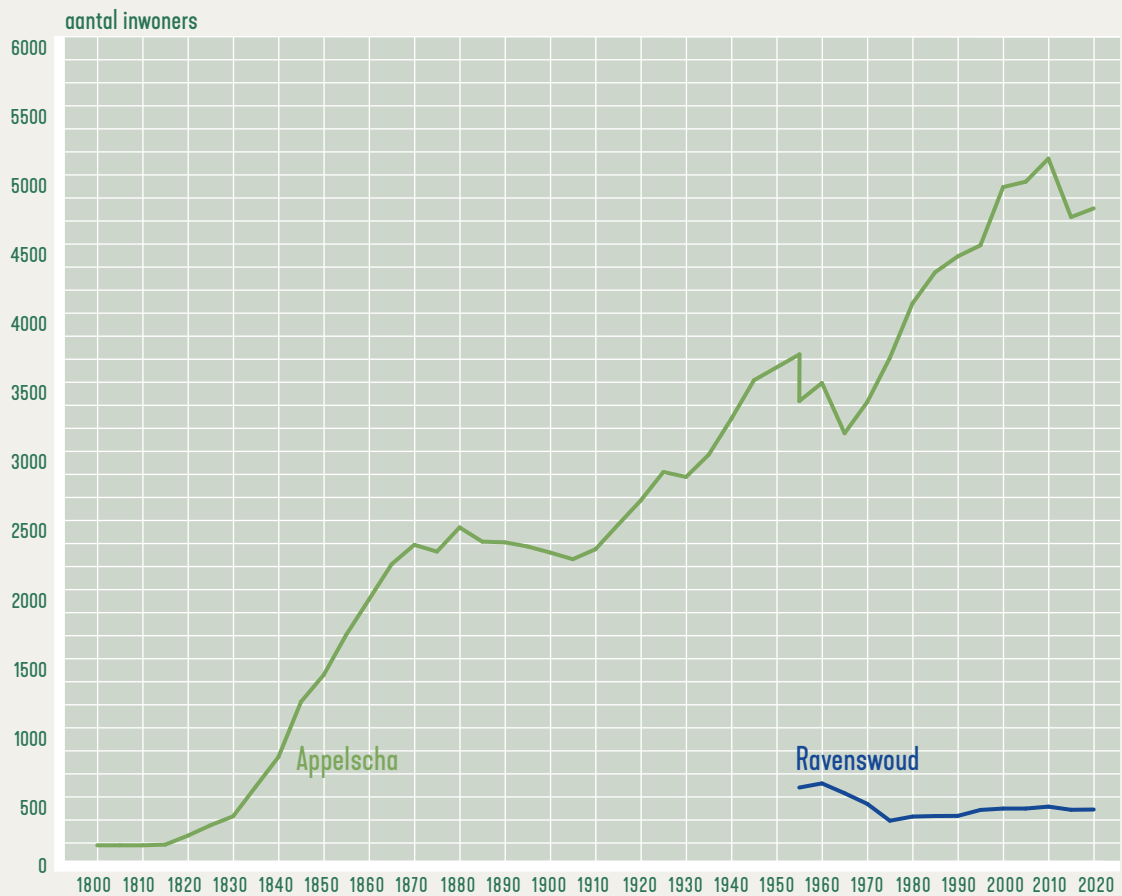
Dankzij ontginning van afgegraven veengronden kwam er nieuw bouwland beschikbaar. Ook kwamen er andere bronnen van bestaan. Het langzaam

opkomend toerisme gaf mogelijkheden. De middenstand breidde zich uit. Instellingen als het Friese volkssanatorium en jongenskamp Aekinga gaven werkgelegenheid.

In 1952 werd Appelscha-Derde Wijk losgemaakt van Appelscha. Onder de naam Ravenswoud ging het als zelfstandig dorp verder. Het had 570 inwoners, de overgebleven plaats Appelscha ruim 3.300. Het inwonertal van Ravenswoud steeg in de eerste jaren na de verzelfstandiging nog iets, tot ongeveer 600. Na omstreeks 1960 zette een daling in, vanaf het eind van de jaren zeventig volgde weer groei. De daling had tot gevolg dat het aantal inwoners bijna halveerde. Momenteel heeft de plaats ruim 400 inwoners.

Industrialisatie en uitbreiding van de dienstensector boden nieuwe werkgelegenheid. Al was het dikwijls buiten de plaats zelf, in met name Assen, Drachten en Oosterwolde. Appelscha groeide verder, met een kleine terugval aan het begin van de jaren zestig, tot boven de 5.100 inwoners. Na omstreeks 2010 stagneerde de groei en trad een daling van het aantal inwoners in.

Vatten we de bevolkingsontwikkeling in Appelscha kort samen, dan geeft dat het volgende beeld. Naar het aantal inwoners in de vroegste tijden kunnen we alleen maar gissen. Het zullen er weinig zijn geweest. Geschat wordt dat het dorp aan het begin van de vijftiende eeuw ongeveer 100 inwoners had. De volgende anderhalve eeuw nam de bevolking met ongeveer de helft toe, om zich vanaf

omstreeks halverwege de zeventiende eeuw te stabiliseren. Het begin van de vervening in de eerste helft van de negentiende eeuw zorgde voor een grote omslag. Het aantal inwoners steeg van ongeveer 150 in 1815 naar 2.450 in 1880. De volgende jaren lieten een gestage teruggang zien, tot ruim 2.200 aan het begin van de twintigste eeuw.

Hierna vond een geleidelijke groei plaats. Bij het zelfstandig worden van Ravenswoud bleef Appelscha achter met een bevolking van ruim 3.300 inwoners. In de tweede helft van de eeuw vond een verdere bevolkingsgroei plaats. Op dit moment heeft het dorp ongeveer 4.800 inwoners.

De bevolkingsontwikkeling in Appelscha en Ravenswoud.

De eerste bewoners

(tot 800 v.Chr.)

De naam Appels(cha) komen we voor het eerst tegen in een oorkonde uit het midden van de dertiende eeuw. In deze oorkonde schonk de bisschop van Utrecht de belastingopbrengst van vier boerderijen in Appels aan het klooster van Ruinen.¹ Dat al vele duizenden jaren daarvoor mensen zich in deze omgeving ophielden en zich er vestigden, blijkt uit door archeologen opgegraven voorwerpen. Wanneer ze zich hier voor het eerst lieten zien valt niet te zeggen.

Gedurende lange tijd voorzagen mensen in hun levensonderhoud door het jagen op dieren, vissen en het verzamelen van plantaardig voedsel. Geleidelijk maakte deze vorm van voedselvoorziening (jagen, vissen en verzamelen) plaats voor een andere: akkerbouw en veeteelt. Vanuit het Nabije Oosten verspreidde de agrarische manier van leven zich naar Europa. Omstreeks 5300 v.Chr. treffen we de eerste boeren aan in het zuiden van ons land.² Het zal dan nog zo'n tweeduizend jaar duren voordat in Zuidoost-Friesland een agrarisch bestaan regel was.³

De werktuigen en voorwerpen die door de bevolking werden gebruikt – bijlen, hamerbijlen, dolken, pijlen, speerpunten, schalen en bekers – waren voorlopig alleen nog gemaakt van steen en aardewerk. Vanaf omstreeks 1900 v.Chr. werd daarvoor ook brons gebruikt, vanaf omstreeks 800 v.Chr. ook ijzer.

Uit de Late Bronstijd (omstreeks 1100-800 v.Chr.) dateert het 'offerme' van Appelscha. Het werd in 1933 gevonden bij de heideontginning, onder een

veenlaag, op een diepte van ongeveer één meter. Op deze plek zal het – naar mag worden verondersteld in een natte omgeving – zijn achtergelaten of begraven. Over de vindplaats bestaat geen duidelijkheid, waarschijnlijk was dit het gebied van de Honderdvijftig Bunder.⁴

Het ongeveer 35 cm lange bronzen mes is uit één stuk gegoten en rijkelijk versierd.⁵ De vorm maakt het onwaarschijnlijk dat het bestemd is geweest voor dagelijks gebruik, maar of het inderdaad dienstdeed als offermes weten we niet. Wel wijst de vindplaats erop (meerdere, soortgelijke messen werden aangetroffen in een natte omgeving) dat het mes een rol speelde bij ceremoniële handelingen en gebeurtenissen. Via de Stellingwerper archeoloog Hendrik Jan Popping kwam het offermes in 1935 terecht in het Fries Museum in Leeuwarden.

Van het aantal inwoners in Appelscha en omgeving tijdens de Bronstijd moeten we ons geen al te grote voorstelling maken. De boerderijen lagen wijd verspreid en stonden op grote afstand van elkaar. Schattingen gaan ervan uit dat in deze tijd maximaal drie tot vier personen op één vierkante kilometer woonden.⁶ Daarbij moeten we in ogenschouw nemen dat alleen de droge, hoger gelegen zandgronden voor bewoning in aanmerking kwamen.

We kunnen concluderen dat Zuidoost-Friesland al vele duizenden jaren geleden werd bewoond en dat ook Appelscha tot de woongebieden behoorde. Daarbij was het aantal bewoners gering. Het waren jagers en verzamelaars, die, naarmate de tijd verstreek, zich gingen toeleggen op veeteelt en akkerbouw.